

ПОЗИКОВА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У даній статті автор аналізує позикову політику Селянського поземельного банку в Україні, який наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. займав провідні позиції із здійснення іпотечних операцій у період утвердження ринкових відносин та слугував засобом активної господарської політики. Робиться акцент на виділенні особливостей позикової політики банку, умов та механізмів отримання позик у різних губерніях України, а також з'ясуванні ролі Селянського поземельного банку в генезі української банківської системи.

Ключові слова: Селянський поземельний банк, позикова політика, кредитно-банківська система, купівля-продаж землі.

Однією з актуальних проблем становлення економіки України на сучасному етапі її розвитку є пошук раціональної моделі управління. Тому дослідження шляхів розв'язання даного питання є одним із прерогатив державної політики.

Задля стабільного функціонування трикутника «економіка-держава-банки» нині особливого значення набуває аналіз і вивчення досвіду формування та організації банківської системи на теренах сучасної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Важливу роль у цьому процесі відігравав Селянський поземельний банк, на частку якого припадало 75% усіх іпотечних операцій, здійснених на території Російської імперії. Комплекс економічних та політичних заходів в Україні та Російській імперії, які були запроваджені в цей період, може слугувати певним уроком для розробки стратегії суспільно-політичних та економічних реформ, спрямованих на утвердження та зміцнення української державності, а досвід позикової політики Селянського поземельного банку – надійним інструментом для формування більш вдалих елементів банківської системи.

Більшість праць, які висвітлюють діяльність Селянського поземельного банку, були написані ще на початку ХХ століття, а тому відзначаються дещо суб'єктивними та застарілими оцінками (монографії Зака А. [1], Воропаєва Ф. [2], Мигуліна П. [3], Вдовіна В. [4], а також спогади самого С.Вітте [5]). Серед пізніших робіт з економічної теорії та історії виділимо праці Гуржія І. [6], [7], Слабченка М. [8], Реверчука І. [9], Коропецького І. [10], [11], Ястребова Ф. [12], Лановика Б. [13], Матвієнка В. [14], Кругляка Б. [15]. У сучасний період вивчали питання, які стосуються функціонування Селянського поземельного банку, такі дослідники, як Головка І. [16], Венгерська В. [17], Сало І. [18].

Незважаючи на досить ґрунтовні дослідження істориками низки питань, пов'язаних із діяльністю Селянського поземельного банку, проблема особливостей позикової політики цієї фінансової установи саме в Україні висвітлена недостатньо.

Тому метою даної статті є аналіз особливостей та виділення основних аспектів діяльності Селянського поземельного банку в Україні, який наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. займав провідні позиції із здійснення іпотечних операцій у період утвердження ринкових відносин, та з'ясування його ролі в генезі української банківської системи.

Розклад кріпосницької системи та формування ринкової економіки, розвиток товарно-грошових відносин вимагали стабільної фінансово-кредитної системи. Важливими кроками у цьому напрямку було утворення Державного банку, проведення фінансової та грошової реформ, а також заснування й зосередження в руках уряду Селянського поземельного банку.

Селянський поземельний банк був створений у 1882 році в Росії з ініціативи міністра фінансів М.Х.Бунге. В Україні банк нараховував 9 філій, які надавали довгострокову позику селянам, товариствам, сільським громадам під заставу землі. Перші відділення були відкриті вже у 1883 році у Київській, Волинській та Подільській губерніях [19, с. 274]. Діяльність банку була спрямована переважно на забезпечення вигідної реалізації землі розореними поміщиками, надаючи позики і кредити на придбання земельних ділянок переважно заможній частині селянства.

У своїй діяльності Селянський поземельний банк керувався положеннями Статуту (перший затверджений у 1882 р., другий – у 1895 р.) Рішення про видачу і розмір позики приймала Рада банку.

За Статутом 1882, року максимальна сума позики складала 75% від загальної вартості землі, що купувалася. При цьому розмір відсотків становив 7,5 – 8,5% річних [20, с. 252]. 8,5% сплачувалися у тому випадку, коли позика бралася на 24,5 роки і 7,5% – коли на 34 роки [21, с. 27]. Ці обтяжливі умови істотно гальмували процес продажу земель, оскільки решту суми, не кажучи вже про виплату відсотків, ні селянам, ні сільським громадам і товариствам просто ніде було взяти. Проте поміщикаві, який перебував на межі розорення, значно вигідніше продати свою землю за високу ціну селянину, котрий за рахунок позики все-таки має змогу її взяти, аніж продавати безцінь – фактично на 60 – 75% дешевше. Так розмір позики для сільської громади не повинен був перевищувати 125 рублів, а для подвірного – 500 рублів на господаря. Пропорційно до зростання попиту на землю збільшувалася й ціна на неї.

Наступне обмеження полягало в тому, що банк мав право видавати позики селянам під заставу лише тієї землі, яку вони купували при безпосередній участі банку, узгодивши з останнім усі умови такої угоди.

Існували певні відмінності щодо механізму отримання позик у різних губерніях України. Так Полтавська губернія могла дозволити видати найбільшу кількість позик – 514, Єкатеринославська – 179, Чернігівська – 100, Херсонська – 63, Київська – 61, Волинська – 19, Подільська – 18, Таврійська – 10, Ковельська – 8, Харківська – лише 6. При цьому селянам узагалі було заборонено видавати позики у чотирьох губерніях – Єкатеринославській, Херсонській, Таврійській і Харківській. Та, незважаючи на низку обмежень для селян, у 1885 році Радою Селянського поземельного банку було дозволено надати 1747 позик на 22426201 рублів, з них 542 – сільським громадам, 1005 – товариствам, 194 – селянам. Усього позику отримали 78 383 господарства [18, с. 377]. За період з 1883 р. по 1900 р. селянам було продано 12, 6 тис. десятин землі [22, с. 385].

Починаючи з 1885 року, Селянський поземельний банк практикує видачу позик землеробам-старообрядцям. Термін повернення боргу й погашення відсотків був доволі тривалим. Так короткотерміновими вважалися ті позики, що видавалися на 28 років, довгостроковими – ті, що мали виплатитися протягом більш як 28 років.

Доволі обтяжливою була й сама процедура ведення діловодства, необхідна для оформлення позики. Позитивне чи негативне рішення про надання позики та її розміри приймалося Радою Селянського поземельного банку. До уваги бралася якість землі, її місцезнаходження, але визначальною була, все-таки, платоспроможність селянина. У будь-якому випадку, відповідною комісією земля оцінювалася, проводилися необхідні підрахунки і працівники банку намагалися застосовувати індивідуальний підхід до кожного клієнта.

Зазначимо, що статут 1882 року повністю обмежував право Селянського поземельного банку на придбання землі за рахунок власних капіталів. Це, безумовно, стримувало процес переходу земель від поміщиків до заможних селян. У такий спосіб уряд намагався реалізувати завдання, визначені реформою 1861 року, а саме: модернізувати поміщицьке господарство відповідно до нових ринкових умов.

Уряд розумів важливість Селянського поземельного банку для вдосконалення банківсько-кредитної політики, зокрема, та економічного поступу імперії загалом. Саме Селянському поземельному банку (серед державних) приділяв найбільше уваги С.Ю. Вітте в той час, коли обіймав посаду міністра фінансів (1893 – 1895 рр.) Він вирішив провести докорінну реформу банку в бік розширення операцій, підвищення розміру позик, їх здешевленню, наданню банку більш активної ролі під час здійснення угод [5, с. 522].

Подібні кроки були викликані, передусім, тим, що загальна сума щорічних позик була незначною, а безземельні селяни взагалі не могли користуватися його допомогою, бо доплату селянам не було звідки брати. Тому Вітте запропонував проект, який було направлено на розгляд об'єднаного департаменту економії та законів Державної Ради. Серед основних питань, запропонованих до розгляду, були: 1) про підвищення розміру позик; 2) про встановлення безстрокового спадкового права на селян, які б орендували землю із банку; 3) про дозвіл банку купувати землі за власний рахунок. Прийнято рішення обмежитися видачею позик взагалі, без особливого дозволу міністерства фінансів, у розмірі до 90% оціночної суми [3, с. 124-125].

Пункт про безстрокову оренду був відхилений. Унаслідок обговорення 1895 р. з'явився новий статут банку. Найцікавішою з операцій банку після затвердження нового статуту стала купівля та продаж маєтків за рахунок власного капіталу банку.

За статутом 1895 року, банку надавалося право не тільки видавати позики селянам під землю, яку вони купували при безпосередній участі банку, але й видавати позики для того, щоб

.....
вони могли сплатити за борги приватним особам або приватним кредитним установам за землю, придбану без участі банку.

На підтвердження механізму позикової банківської операції можна навести приклад позики, яка була надана селянину Ільїну – мешканцю с.Кустріна, членові Скраглівецького сільського товариства Бистрицької волості Бердичівського повіту Київської губернії. Він придбав землю у підполковника Г.Змунчилло у Волинській губернії. Ільїн заплатив завдаток, а основну частину ціни (300 руб.) було дозволено сплатити при допомозі позики із Селянського поземельного банку [23, арк. 18-20].

Згідно із правилами банку позики на купівлю землі у приватних власників та без сприяння банку видавалися у таких розмірах: 1) якщо земля купувалася для одноосібного господарства – до 90% оцінки банку; 2) якщо сільська громада купувала допоміжні масиви лісу, лук та ін. – до 85% оцінки; 3) якщо купувало дрібне товариство (до 10 дворів) – до 85% оцінки. Так Дубовецьке товариство (Пулінська волость Житомирського повіту), яке складалося із 9 дворів (селяни-переселенці з Київської губернії), звернулося до банку з проханням надати позику в розмірі 3.053 руб. [24. Арк. 21]. Головною умовою здійснення угоди було знищення орендного договору одразу після укладення купчої. Позика, яку надавав банк, складала 70% суми оцінки землі та 35 руб. 25 коп. за десятину зручної, що перевищувало на 25,2 суму оцінки. Позика видавалася терміном на 34 роки, а з усієї суми селяни сплачували лише 807 руб. 81 коп.

Після введення нового статуту банку значно збільшилася кількість заяв на отримання позик, що, передовсім, було пов'язано із зменшенням додаткових виплат за позики та більшою обізнаністю селян стосовно операцій, які проводив банк, і, по-друге, було значно спрощене діловодство, до того ж, збільшувалася орендна плата та ціна наймання землі, що спонукало до її придбання [25, с. 26-27].

Селянський поземельний банк зіграв істотну роль у проведенні столипінської аграрної реформи. У зв'язку з посиленням аграрних рухів 3 листопада 1905 року указом царя капітал Селянського поземельного банку істотно збільшувався. У 1906 році йому було надане право скуповувати землі незалежно від розмірів власного капіталу й видавати пільгові державні кредити заможним верствам селянства для виходу в хутори. У 1907 році було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років [26, с. 902]. Розмір позики станом на 1906 рік складав у середньому 84%, у 1907 р. – 88%, у 1908 р. – 83% купівельної ціни однієї десятини землі. За столипінським законодавством, відсотки за одержані кредити коливалися від 9,5% (при мінімальному терміні погашення) до 4,5% (при максимальному терміні погашення позики) [27, с. 9]. Протягом 1906 – 1914 рр. банк скупив більше ніж 6,4 млн. десятин землі; усього за ці роки було придбано заможними верствами селянства за рахунок отриманих від банку великих кредитів 9,0 млн. десятин землі [18, с. 380].

Як зазначалося в звіті банку за 1910 рік, тільки в п'яти губерніях України (Полтавській, Київській, Чернігівській, Харківській і Подільській) на землях, куплених з допомогою банку, було створено 2 597 хуторів. На відміну від кінця XIX століття, коли різниця між купівельними і продажними цінами досягала у середньому 20%, в роки столипінської реформи банк іноді продавав селянам землю навіть із збитком для себе. У 1910 році, наприклад, було продано банком 30 976 десятин землі із збитком в 199 116 крб. [28, с. 112].

Право Селянського поземельного банку купувати землі за рахунок власних коштів значно полегшувало поміщикам можливість збувати малоприбуткові землі на вигідних умовах. Окрім того, банк систематично підвищував ціну на поміщицькі землі, що скуповувалися.

Отже, роль Селянського поземельного банку в пошквалі розвитку банківсько-кредитної системи важко переоцінити. Він був невід'ємною ланкою в ланцюгу фінансових перетворень, важливим кроком у процесі формування дієздатної іпотечної системи, надійною опорою під час проведення столипінської аграрної реформи і створення господарств фермерського типу. Володіючи серйозними капіталами і земельними фондами, Селянський поземельний банк був як засобом активної господарської політики, так і головним інструментом державного регулювання процедури купівлі-продажу. За сприянням банку швидкими темпами розвивалася хутірська система та відбувся поступовий перехід земель від поміщиків, які мали її в надлишку, до заможного селянства. Регулюючи політику банку, уряд намагався поступово пристосувати поміщицьке господарство до нових ринкових умов і при цьому підтримати селянина – безпосереднього товаровиробника забезпечити йому умови, в яких він міг би ефективно працювати й організувати рентабельне господарство. Еволюційним

.....
 шляхом вирішувалося одне із ключових питань Російської імперії – земельне питання, та відсутність належних суспільних умов стала на заваді подальшого розвитку цього процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зак А. Крестьянский поземельный банк (1893–1910). – М., 1910.
2. Воропаев Ф. Крестьянский банк и его основание. – СПб., 1905.
3. Мигулін П. Наша банковская политика (1729-1903). – Харьков, 1904. – С.124 – 125; 4. Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883–1895). – М., 1959.
5. Витте С. Воспоминания. – М., 1960. – Т.2. – С.522.
6. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні на Україні кін. 19 – поч. 20 ст. – К., 1986.
7. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90рр. XIX ст. – К., 1968. – 191 с.
8. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 ст. – Т.1. – Харків, 1925; Т.2. – Харків, 1927.
9. Історія грошей і банківництва. / Ред. Реверчук І.-К., 2004. – 340 с.
10. Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К., 1995. – 240 с.
11. Коропецький І. Українська економічна думка в XIX ст. – К., 1991.
12. Ястребов Ф. Нарис з історії України. Вип. VIII. Україна в першій пол. XIX ст. – К., 1939. – 247 с.
13. Україна і світ: історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. // Ред. Лановик Б. – К., 1994. – 368 с.
14. Матвієнко В. Держава і банки. – К., 1996. – 159 с.
15. Кругляк Б. Развитие внутренней торговли в России в кон.19 – нач.20 вв. На примере Украины. – Самара, 1992.
16. Головка І. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кін.18–поч.20ст.): Історико-правове дослідження. – Харків, 2005.
17. Венгерська В. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець VIII – поч. XX ст.). – К., 1997. – 43 с.
18. Сало І. Формування і розвиток державності, економіки та науки України. – Суми, 2003. – 544 с.
19. Уперенко М. Економічна історія України. – Харків., – 2004. – 486 с.
20. Злупко С. Економічна історія України. – К., 2006. – 367 с.
21. Гай-Нижник П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів Гетьманату 1918 р. // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького. – Вип.11. – 2008. – С.27.
22. Лановик Б., Матисякевич З. Економічна історія України і світу. – К., – 2004. – 486 с.
23. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 18–20.
24. Центральний державний історичний архів України (ЦДІА України). – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк. 21.
25. Венгерська В. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К., 1997. – 41 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVI. – СПб., 1909. – С. 902.
27. Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918рр.) // УДЖ.. – 1996. – №1. – С.9.
28. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год. – СПб., 1911. – С.112.

Маланчук А.М. ССУДНАЯ ПОЛИТИКА КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В УКРАИНЕ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX СТ.

В данной статье автор анализирует ссудную политику Крестьянского поземельного банка в Украине, который в конце XIX – в начале XX ст. занимал ведущие позиции по осуществлению ипотечных операций в период утверждения рыночных отношений и выступал средством активной хозяйственной политики. Делается акцент на выделении особенностей ссудной политики банка, условий и механизмов получения ссуд в разных губерниях Украины, а также выяснении роли Крестьянского поземельного банка в генезисе украинской банковской системы.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, ссудная политика, кредитно-банковская система, покупка-продажа земли.

Malanchuk A.M. THE LOAN POLICY OF PEASANT LAND-BANK IN UKRAINE AT THE END OF THE 19-TH – AT THE BEGINNING OF THE 20-TH CENTURIES.

The article analyzes the Peasant's Land-Bank activity in Ukraine, the history and directions of Bank's work. The author traces the loan policy at the end of 19-th – at the beginning of the 20-th centuries, its role in the process of formation the credit-bank system of Ukraine. An accent is made that an effective bank system is a guarantee of success and basement of stability of the country. The analysis and the research of the experience and history of this period is very important. These measures served a lesson for the elaboration of socio-political and economic reform strategy for the consolidation and strengthening of Ukrainian sovereignty.

Key words: Peasant Land-Bank, loan policy, credit-bank system, credit, national credit system, national monetary system.

УДК 366.44:664.66(477.7)

О.М. Гордуновський

ВНУТРІШНІ ЦІНИ НА ХЛІБ І ЇХНЯ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано процес регулювання та регіональну специфіку формування цін на хліб у Південній Україні. Розкрито динаміку регіональних цін, котра була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням його загальноімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок.

Ключові слова: хліб, ціна, ринок, збіжжя, селянське землеволодіння, товарне виробництво, вартість, податки, ярмарок.

За переконанням відомого російського економіста середини XIX ст. О.Єгунова, «сухе, вузьке на перший погляд питання про ціни на хліб під впливом аналізу стає живим, широким і дуже складним, як саме життя» [1, с. V]. З цим твердженням важко не погодитися, адже вартість збіжжя як у дзеркалі відображувала соціально-економічний розвиток країни: застої, підйоми, спади, кризи, політику влади, потреби ринків і людей, – навіть створювала відповідні загальні настрої в суспільстві, настрої окремих громадян.

Динаміка регіональних цін була тісно пов'язана з географічним поділом праці, економічною інтеграцією національних областей у єдиний народногосподарський організм, злиттям місцевих ринків у загальноукраїнський, а потім підпорядкуванням того всеімперському. Історико-порівняльний аналіз руху хлібних цін в європейських державах дозволяє простежити процес включення України в міжнародний поділ праці й світовий ринок. Ціни на збіжжя є важливим показником продуктивності діяльності безпосередніх виробників і усіх учасників купівлі-продажу, змін у витратах виробництва в землеробстві, динаміки заробітної платні в сільському господарстві, торгових оборотів тощо.

Говорячи про ціни на збіжжя, зазначимо: вони мали декілька категорій. Адже існувала цілком природна різниця між тими, які встановлювалися на місцевому базарі (ярмарку, торгу), куди звозили хліб безпосередні виробники (якщо купець чи посередник, то вже дорожче); на біржі під час прийомки, а потім реалізації; в крамниці або магазині. Ціна також залежала від обсягів партій.

Зрозуміло й те, що в міру пройденого шляху від виробника до споживача відбувалося поступове зростання ціни, бо до грошей, отриманих першим, додавалися витрати на транспортування, збереження та очищення зерна, прибуток реалізатора тощо. Останнім етапом у «першому потоці» товарного хліба на внутрішньому споживчому ринку ставала роздрібна купівля-продаж, отже, встановлювалася й роздрібна ціна. На зовнішньому ринку останньою ланкою, як правило, була біржа (торгова фірма чи «дом»), коли визначалася біржова ціна в портах або інших осередках.

На території Південної України «рух» хліба проходив досить складно. З одного боку, маса безпосередніх виробників сама купувала хліб у перекупників (для власного харчування чи